

Gaelle Bosseman, *Eschatologie et discours sur la fin des temps dans la péninsule Ibérique (VIIIe-XIe siècle)*, Casa de Velázquez, Madrid 2023, ss. 445

Monografia dotyczy znaczenia dyskursów eschatologicznych w debatach teologiczno-politycznych na Półwyspie Iberyjskim w okresie dominacji muzułmańskiej od VIII do XI w. Najsłynniejszym przykładem dzieła o podobnym charakterze były z pewnością *Komentarze do Apokalipsy* autorstwa Beatusa z Liébany, znane przede wszystkim z licznych, zachowanych kopii rękopisów, które zostały wyposażone w bardzo bogaty repertuar ilustracji, uznawanych obecnie za jedno z najwybitniejszych przykładów sztuki mozarabskiej¹.

We wstępie do omawianego dzieła (s. 1-16) przedstawiono historiografię problemu średniowiecznych oczekiwań millenijnych, przede wszystkim na podstawie literatury anglosaskiej oraz francuskiej, wskazując na dość głębokie skomplikowanie możliwych interpretacji – tak wykluczających całkowicie traktowanie przez intelektualistów na poważnie podobnych idei po czasach Augustyna, jak potwierdzających istnienia takich oczekiwań w chrześcijańskich wspólnotach na zachodzie Europy. W tym kontekście przedstawiona została również debata na temat specyfiki iberyjskiej literatury apokaliptycznej, powstającej w dość szczególnych warunkach najazdu i dominacji muzułmańskiej². Interesujące wydają się przede wszystkim uwagi odnoszące się do

¹ Komentarz teologiczny P. Roszak, *Beato z Liébany i mozarabskie komentarze do Apokalipsy*, „Biblica et Pathristica Thoruniensia” 2012, t. 5, s. 125-147.

² Tematyka specyfiki kultury mozarabskiej w kontekście religijnym została opisana m.in. w kilku pracach Piotra Roszaka: *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, „Roczniki Teologiczne” 2016, t. 63, s. 187-191; idem, *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, Toruń 2015; idem, *Ars identitatis. Casus mozarabski a iberyjskie doświadczenie graniczności*, „Człowiek w kulturze” 2014, t. 24, s. 167-193; idem, *Pamięć liturgiczna i tożsamość mozarabska. Ryt hiszpańsko-mozarabski a duchowość średniowiecznej Europy*, [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Szytlic, D. Zagórski, A. Radziwiński, R. Biskup, Pelplin 2013, s. 391-410. Sytuację ludności chrześcijańskiej pod władzą muzułmanów w Andaluzji w X-XI wieku trafnie podsumował Filip Andrzej Jakubowski w swojej dysertacji doktorskiej: *Chrześcijaństwo i Żydzi dysponowali prawem do kulturowania swoich religii, jednak pewne tego przejawy były tłumione, na przykład bicie w dzwony. Jak już*

pozornego odcięcia większości Półwyspu od wpływów cywilizacji chrześcijańskiej rozwijającej się na zachodzie Europy, przede wszystkim w państwie Franków, podczas gdy faktycznie wymiana taka funkcjonowała być może w większym zakresie (za sprawą renesansu karolińskiego oraz potrzeby odwoływania się do wsparcia zza Pirenejów) niż w okresie sprawowania rządów przez Wizygotów.

W pierwszych dwóch rozdziałach Autorka postawiła sobie za cel wyjaśnienie czym w istocie były teksty, które moglibyśmy określić eschatologicznymi. Rozdział pierwszy (s. 17-47) to przede wszystkim dokładne omówienie *Komentarza do Apokalipsy* pióra Beatusa – okresu powstania, podziału treści, objętości, konstrukcji poszczególnych części, a także źródeł, z jakich korzystał iberyjski teolog oraz wpływu jego dzieła na powstawanie kolejnych reinterpretacji pojęcia końca czasów w chrześcijańskiej kulturze muzułmańskiej już Andaluzji. W rozdziale przedstawiono również wiele informacji na temat innych dzieł tego typu powstałych w interesującym Autorkę okresie, m.in. *Utrum animae de humanis corporibus exeuntes mox deducantur ad gloriam uel ad penam*, które skrzętnie zebrała i przedstawiła, wnioskując na podstawie ich treści, że należy je traktować jako egzemplifikację faktu, iż kwestie apokaliptyczne na Półwyspie Iberyjskim we wczesnym okresie rządów muzułmanów były raczej traktowane jako zagadnienia pozostające w polu zainteresowań naukowych, badania tekstów starożytnych, nie zaś zagadnieniem uznanym z współczesne, traktowane jako reaktywne na sytuację rozwijającą się w Andaluzji w kontekście muzułmańskiej dominacji. Wyjątkiem w tym zakresie były natomiast przykłady polemik, czy to inspirowanych wydarzeniami z Kordoby z połowy IX w., kiedy to skazano około pięćdziesięciu osób za głoszenie islamu fałszywą religią lub porzucenie go na rzecz chrześcijaństwa³, czy też przykładów spisanych wymian poglądów na tematy mesjanistyczne pomiędzy przedstawicielami wiary Chrystusowej a Żydami bądź nawet prozelitami judaistycznymi, których także możemy spotkać w interesującym Autorkę okresie w Andaluzji.

W rozdziale pierwszym omówiono również kwestię występowania ewentualnych wątków apokaliptycznych w ówczesnej historiografii tworzonej przez chrześcijan na Półwyspie, odnajdując bezpośrednie odwołania w zapowiedziach upadku islamu, jego

wskazałem w poprzednim rozdziale opisując przypadki mieszanych małżeństw, rodzina chrześcijańska mogła utracić prawa do opieki nad swoim dzieckiem (używając współczesnej terminologii), jeśli ono przyjęło islam. Srogo karane były jakiegokolwiek próby nawracania muzułmanów – Życie codzienne w Kordobie w drugiej połowie X w. i XI w. w świetle arabskich źródeł narracyjnych, rozprawa doktorska, UAM Poznań 2014, s. 164.

³ Podstawowa literatura na ten temat w j. polskim: M. Wilk, *Męczennicy z Kordoby - permanentny zamach stanu?*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 195-202. Tam literatura sekundarna. Por. też: B. Cecota, „*Kłątwa na Mahometa i jego opowieści i wszystkich, którzy wierzą w nie!*” - prześladowania chrześcijan przez Umajjadów w Syrii na podstawie *Chronografii Teofanesa Wyznawcy*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, t. 8, nr 1, s. 143-152.

zwyciężenia przez „rodzimych” mieszkańców Andaluzji oraz znacznie częściej uznając interpretacje opisów zbrodni muzułmanów na chrześcijanach jako zapowiedź apokalipsy za zdecydowanie przesadzone. Uzupełnieniem uwag odnośnie środowiska intelektualnego, w jakim tworzono literaturę eschatologiczną, jest omówienie utworów apokryficznych, patrystycznych czy tekstów homilii znanych dobrze na Półwyspie Iberyjskim. Rozdział drugi (s. 49-89) to po pierwsze omówienie środowiska twórców interesujących Autorkę tekstów, poczynając od istotnej roli klasztorów, szczególnie ich skrytoriów i bibliotek, które zostały opisane w pierwszej części, m.in. w Kordobie, Toledo bądź w Sewilli, a także m.in. w Asturii i Leonie, takich jak San Cosme y San Damián de Abellar, San Martín, San Salvador de Tábara i San Miguel de Escalada czy San Martín de Albelda i San Millán de la Cogolla w La Rioja. Autorka kreśli też bardzo sugestywny obraz wymiany intelektualnej pomiędzy poszczególnymi klasztorami, m.in. poprzez udostępnianie kopii rękopisów, która nie ustała nawet po podboju muzułmańskim. Następnie, w trzech kolejnych podrozdziałach, badaczka dokładnie omówiła możliwości wykorzystania dzieł apokaliptycznych w szerszej pracy duszpasterskiej, zastanawiając się dla kogo właściwie były przeznaczone i czy treści tam głoszone mogły osiągnąć jakiś szerszy wpływ na chrześcijańską społeczność, m.in. tą pozostającą pod władzą muzułmanów.

Od rozdziału trzeciego do piątego przeanalizowane zostały tradycje apokaliptyczne, powstające w kręgach cywilizacyjnych tak zachodnich, jak i wschodnich. Wyszczególniono i poddano reinterpretacji główne motywy oraz tematy dzieł eschatologicznych, następnie zaś dokonano porównania z przykładami dzieł, które powstały w tym samym czasie na Półwyspie Iberyjskim. Rozdział trzeci (s. 91-134) to omówienie treści odnoszących się do „wiedzy” o miejscach, wydarzeniach i osobach, które można byłoby uznać za związane z „końcem czasów” – przede wszystkim tych dotyczących podstawowego w tym kontekście pytania o moment domniemanej apokalipsy. Autorka poświęca miejsce na rozważania odnoszące się do systemu chronologicznego (np. podziału na sześć er ludzkości motywowanego wydarzeniami biblijnymi czy czterema imperiami w historii, opartymi o objawienia z Księgi Daniela) używanego w historiografii iberyjskiej, wizygockiej, potem chrześcijan pod władzą muzułmanów, a także tych tworzących w chrześcijańskich państwach na północy. Następnie Autorka zajęła się znakami przepowiadającymi apokalipsę, a także cechami charakterystycznymi przypisywanymi osobie Antychrysta. Kolejnym tematem jest umiejscowienie wydarzeń apokaliptycznych na mapie.

W rozdziale czwartym (s. 135-166) mamy szansę powrócić do tematu interkulturacji i wpływów intelektualnych na Półwysep Iberyjski, tak wschodnich, jak i tych związanych z Europą Karolingów czy Italią. Dowody zebrane w tej części książki, chociaż nie są liczne, to jednak pozwalają podważyć zdecydowanie jakiegokolwiek tezy na temat ewentualnego odcięcia Półwyspu od kultury chrześcijańskiej w wyniku podboju muzułmańskiego. Autorka omówiła m.in. ewentualne wpływy historiografii

wschodniej, Teofanesa czy Jana z Nikiu na teksty kronik mozarabskich, jak również absorpcję tzw. *Apokalipsy Pseudo-Methodiusza* czy tzw. *Apokalipsy Sergiusza Bahiry*. Na zakończenie rozdziału badaczka podjęła niezwykle interesujący temat ewentualnego wpływu tradycji żydowskich czy muzułmańskich (formułowane przeciwko panowaniu dynastii umajjadzkiej albo abbasydzkiej, a także te o ad-Dadżdżalu i upadku Konstantynopola⁴) na powstanie iberyjskich tekstów eschatologicznych, wskazując m.in. na istniejące wzmianki odnoszące się do judaistycznych ruchów mesjanistycznych w Andaluzji.

Warto zwrócić uwagę na metodykę pracy Autorki, która stara się interpretować poglądy czy to chrześcijan, czy muzułmanów w subtelny i zniuansowany sposób, wskazując na przykład na nieporozumienia dotyczące wyobrażeń o muzułmańskim raju – jeżeli będziemy rozumować na sposób materialistyczny, to obrazy raju z hurysami mogą wydać się emanacją pewnych seksualnych wyobrażeń, jednakże jedynie do momentu, kiedy uświadomimy sobie, że ten obraz dotyczy raczej bytów ponadnaturalnych, funkcjonujących w innej rzeczywistości niż ta ziemską. Interesujące jest również uwzględnienie zagadnienia istnienia wymiany myśli pomiędzy poszczególnymi wspólnotami religijnymi w formie ustnej, nieuwzględnionej w tekstach literackich, o której możemy jedynie domniemywać, że istniała, biorąc pod uwagę późniejsze efekty tejże, obecne już w pismach.

Rozdział piąty (s. 167-197) to z kolei studium mające na celu wyciągnięcie wiążących wniosków z badań nad konkretnym umiejscowieniem poszczególnych treści apokaliptycznych względem innych fragmentów narracji, m.in. na przykładzie kodeksu Roda, dotyczącego funkcjonowania królestwa Nawarry i sąsiednich organizmów państwowych w IX-X w., chociaż jego autorzy postawili sobie prawdopodobnie za cel właściwe umiejscowienie historii Półwyspu Iberyjskiego w kontekście dziejów powszechnych. Badaczka omówiła następnie zagadnienie zachowanych komentarzy pobocznych w manuskryptach związanych z interesującą ją tematyką. Rozdział wieńczy zaś omówienie programu ikonograficznego wspomnianych już powyżej wybranych rękopisów dzieła Beatusa.

Trzy kolejne rozdziały poświęcone zostały dokładnej analizie funkcji iberyjskich dyskursów apokaliptycznych, poprzez wskazanie możliwych sposobów ich wykorzystania w ramach liturgii kościelnej, nauk monastycznych, manifestów politycznych czy dysput eklezjologicznych. W rozdziale szóstym (s. 199-220) badaczka analizuje jeszcze raz argumenty odnoszące się do uznawanego niegdyś za pewnik wykorzystania motywów apokaliptycznych w dziełach historiograficznych przedstawiających opisy podbojów muzułmańskich, oczywiście w kontekście iberyjskim. Dokonuje tutaj m.in.

⁴ W podstawowym zakresie omówione m.in. w: B. Cecota, *Konstantynopol w hadisach*, [w:] *Vade Nobiscum. Vol. V: Podróże, pielgrzymki, peregrynacje. Religie świata*, red. M. Gawryszczak, E. Kacprzyk, Łódź 2013, s. 11-16.

kluczowego dla zrozumienia opcji podważającej taki sens tych tekstów rozróżnienia pomiędzy wątkami narracji wzywającymi do pokuty i nawrócenia w wyniku klęski a ewentualnym przekonaniem o końcu czasów. W podobny sposób interpretuje świadectwa odnoszące się do historii tzw. męczenników kordobańskich, a także wzmożenie opisów odnoszących się do prześladowań chrześcijan w czasach zwycięstw al-Mansura na przełomie X-XI w., wskazując, że narracje zawierające elementy prorocze odnoszą się raczej do nadziei na możliwą reformę i odrodzenie, nie zaś koniec: *l'intégration des musulmans dans le discours prophétique chrétien apparaît dès lors avant tout comme un moyen d'encourager, de susciter et de soutenir un projet de réforme pour le présent et la communauté dont il émane.*

Rozdział siódmy (s. 221-246) rozpoczyna się od omówienia myśli Beatusa nawiązujących do tematyki zakończenia poprzedniej części książki, mianowicie wezwania do pokuty, przemiany moralnej, które miały odwrócić nieuchronność końca i dać wspólnocie chrześcijańskiej na Półwyspie więcej czasu na przygotowanie się do Sądu Ostatecznego. Tym samym wizje apokaliptyczne nie służą przewidywaniom przyszłości, ale są raczej próbą naprawy teraźniejszości. Szczególnie dokładnie omówione zostały tutaj te części dzieła Beatusa, w których skupił się on na konieczności reformy moralnej duchowieństwa. Za równie istotne należy uznać uwagi dotyczące wykorzystania politycznego wątków eschatologicznych przez władców organizmów państwowych przetrwałych na północy Półwyspu Iberyjskiego – dla przykładu w tzw. *Testamencie Alfonsa II*, gdzie wspomina się o grzechach królów wizygockich, które należy odkupić przez reformy i odrodzenie sojuszu z Bogiem, które to zadania stoją przed nową dynastią asturiańską. Zjawiska te łączą się z poprzednimi, dotyczącymi duchowieństwa, albowiem Autorka jest w stanie podać liczne przykłady, w których władcy po okresie podbojów muzułmańskich oddawali się pokucie, a także poszukiwali zbliżenia do życia monastycznego, czym odróżniali się (szczególnie we własnych wyobrażeniach) od swoich wizygockich poprzedników.

Uwagi powyższe to wstęp do rozważań zawartych w rozdziale ósmym (247-292), gdzie Autorka spróbowała odpowiedzieć na pytania o rozpowszechnienie się myślenia eschatologicznego w społecznościach chrześcijan Półwyspu Iberyjskiego (np. na podstawie analizy miejsca wątków apokaliptycznych w liturgii, a także homiletyce), a co za tym idzie – odpowiedzi na pytanie, czy generowało to jakiś rodzaj szczególnych sposobów zachowania, przygotowania na ewentualny koniec, poza opisanymi powyżej już wezwaniami do poprawy kierowanych w stronę duchowieństwa i elit władzy. Większość rozdziału poświęcona jest wieloaspektowemu omówieniu myślenia o końcu świata, danej wspólnoty chrześcijańskiej, ale także końca konkretnej jednostki. Znalazły się tutaj również uwagi odnoszące się do zanikania debaty chrześcijańskiej na ziemiach podległych muzułmanom, o czym możemy mówić dopiero od X w.

Książka zawiera również pięć aneksów, zawierających: omówienie rękopisów *Komentarza do Apokalipsy* Beatusa z Liébany (s. 303-317), analizę notatek pojawiających

się na marginesie manuskryptu Beatusa z Biblioteki Morgana z Nowego Jorku (s. 319-335), analizę treści Kodeksu Roda (s. 337-343), zestawienie notatek w manuskrypcie Biblii z León (s. 345-351), tekst wyroczni Sybilli Tyburtyńskiej w rękopisach iberyjskich (s. 353-356). Monografię uzupełnia lista źródeł (s. 357-363), bibliografia opracowań (s. 365-428), a także indeksy – miejsc i osób (s. 429-431), manuskryptów (s. 433-435), tekstów i autorów (s. 437-439). Autorka podjęła się trudnego zadania reinterpretacji dziedzictwa apokaliptycznego Półwyspu Iberyjskiego w jednym z najbardziej burzliwych okresów w jego dziejach. Z zadania tego, dzięki szczegółowości wykładu udało jej się wywiązać bardzo dobrze, niemniej jednak niektóre z wątków, te najbardziej znane, jak problem męczenników kordobańskich, pozostały jakby na marginesie głównych rozważań. Praca ta jest bowiem raczej studium wykorzystywania wątków dotyczących Apokalipsy chrześcijańskiej w pracy duchowieństwa i wspólnot monastycznych, z pewnym uwzględnieniem jej znaczenia politycznego, nie zaś analizą funkcjonowania jakichkolwiek ruchów millenarystycznych w średniowiecznej Andaluzji. Te elementy pojawiają się tutaj jedynie w tle, nie stanowią głównego nurtu narracji. Warto o tym pamiętać, podejmując lekturę omawianego dzieła, które dla badaczy zainteresowanych kwestiami politycznymi i społecznymi może stanowić jedynie pewne uzupełnienie, wskazujące na pewne ramy kulturowe ówczesnych społeczeństw, dodatkowo ograniczonych często raczej do jego warstw inteligenckich. Stwierdzam to na podstawie doświadczenia osobistego, gdyż zabierając się do studiowania niniejszej monografii miałem nieco inne oczekiwania. Niemniej jednak książka ta pozwala dużo lepiej zrozumieć intelektualny i duchowy *entourage* chrześcijańskich wspólnot Półwyspu, znajdującego się w większości pod muzułmańskim panowaniem.

Bibliografia

Cecota B., „*Kłątwa na Mahometa i jego opowieści i wszystkich, którzy wierzą w nie!*” – *prześladowania chrześcijan przez Umajjadów w Syrii na podstawie Chronografii Teofanesa Wyznawcy*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, t. 8, nr 1.

Cecota B., *Konstantynopol w hadisach*, [w:] *Vade Nobiscum. Vol. V: Podróże, pielgrzymki, peregrynacje. Religie świata*, red. M. Gawryszczak, E. Kacprzyk, Łódź 2013.

Jakubowski F.A., *Życie codzienne w Kordobie w drugiej połowie X w. i XI w. w świetle arabskich źródeł narracyjnych*, rozprawa doktorska, UAM Poznań 2014.

Rozsak P., *Ars identitatis. Casus mozarabski a iberyjskie doświadczenie graniczności*, „Człowiek w kulturze” 2014, t. 24.

Rozsak P., *Beato z Liébany i mozarabskie komentarze do Apokalipsy*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 2012, t. 5.

Rozsak P., *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, „Roczniki Teologiczne” 2016, t. 63.

Rozsak P., *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, Toruń 2015.

Rozzak P., *Pamięć liturgiczna i tożsamość mozarabska. Ryt hiszpańsko-mozarabski a duchowość średniowiecznej Europy*, [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec, D. Zagórski, A. Radzimiński, R. Biskup, Pelplin 2013.

Wilk M., *Męczennicy z Kordoby – permanentny zamach stanu?*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004.

Błażej Cecota
ORCID 0000-0002-4746-0325
Akademia Piotrkowska
e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl